

Никола И. Рамић¹
Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет
Катедра за српски језик

МЈЕСТО ТЕМАТСКИХ И МОТИВАЦИОНИХ РЈЕЧНИКА У ДИЈАЛЕКАТСКОЈ ЛЕКСИКОГРАФИЈИ

У овом прилогу² се говори о значају који имају тематски и мотивациони рјечници у опису народних говора. Посебно се настоји образложити потреба да се у српској дијалекатској лексикографији приступи изради мотивационих рјечника локалних народних говора. На примјеру тематских рјечника, који су се показали као најпогоднији за темељитије прикупљање дијалекатске грађе, потврђује се оправданост израде разноврсних специјалних рјечника, па и мотивационих. Лексикографска анализа у дијалекатским рјечницима је вишеаспектна, па су рјечници конципирани тако да презентацијом семантике обрађених лексема дају једну дијалекатску језичку слику свијета, а у мотивационим рјечницима значајно би била заступљена обрада која се односи и на форме реализације те слике.

Кључне ријечи: дијалекат, лексема, рјечник, тематски рјечник, мотивациони рјечник

1. Лексички систем је слојевит, а опис појединих његових слојева некада захтијева сасвим спецификован приступ, посебно ако му се приступа са лексикографског аспекта. Савременој лексикографији због тога су на располагању различити типови рјечника³. Лексичка грађа са обиљежјима територијалног раслојавања језика првенствено је предмет дијалекатских рјечника. Дијалекатски рјечници се издвајају по принципу обухвата лексике и баве се лексичким саставом неког дијалекатског идиома, па се тако разликују од општејезичких који третирају лексичку масу која функционише у језику у цјелини. Међутим, и дијалекатска

1 nikola_ramic@yahoo.com

2 Рад је урађен у оквиру пројекта 178014: *Динамика структуре српског језика*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

3 Говорећи о типологији рјечника српског језика, Ђ. Оташевић истиче како ни данас готово да нема расправе о типологизацији рјечника која не узима у обзир типологију коју је одавно извршио Л. В. Шчерба (Шчерба 1940). Шчерба је сматрао да је то један од првих задатака лексикографије (И.). У расправи о типологизацији рјечника Оташевић, између осталог, наглашава оцјену С. В. Гринева-Гриневића (Grinev-Grinević 2009: 155–156) како „груписање огромног мноштва постојећих речника по одређеним типовима [...] омогућује контрастно изучавање једнотипских речника, оцењивање конкретних метода описа лексике у конкретним речницима, који припадају истом типу, и избор најподеснијег начина представљања лексике у одређеном типу речника” (Otašević 2014: 32).

лексика спада у општејезички корпус – по дефиницији дијалекта као територијалног варијетета језика, па се поставља питање у којој мјери су поједине лексичке јединице уопште ограничене на неки географски омеђен простор, и када су та лексикографска разграничавања у лексикону сврсисходна. Због тога је рјечнике, ма како они били квалификовали, упутно конципирати тако да дају што је могуће више података којима се поједине лексеме описују, а управо ти подаци могу бити основ некој врсти процјењивања појединих јединица и разграничењима унутар лексикона.

2. У рјечницима се дијалекатска лексика настоји представити на начин који ће показати како се испољавају локалне језичке специфичности. Усмена реализација језика карактеристична је за дијалекатске системе – и основни је извор података лексикографима, а веома су ријетки писани документи који би могли послужити као корпус за ексцерпцију дијалекатске грађе. Због тога је за опис лексикона који функционише у неком локалном идиому неопходно познавање ванјезичке стварности у којој живе носиоци тога идиома, односно познавање начина функционисања језичких облика који ту ванјезичку стварност репрезентују. За проникнуће у детаљну семантичку структуру посматраних лексичких јединица, као и за издвајање онога што је локална специфичност, неопходна је потпуна упућеност у ванјезичку ситуацију. Тако је због тога што, за разлику од лексикографског представљања лексике која функционише у књижевним текстовима – што се чини на основу података које пружају мање или више богате картотеке и широк избор цитата, представљање дијалекатске лексике захтијева познавање управо ванјезичких чињеница – пошто реализација у контексту, због усменог испољавања, не гарантује истраживачу тачну представу о значењу неке лексеме, а поготову је тешко закључити каква је позиција тога значења у њеној полисемантичкој структури⁴.

4 Истина, у нашим приликама у већини дијалекатских рјечника често изостају подаци о полисемантичким структурама лексема, или су оне веома шкрто посвједочене – па се на основу података које доносе стиче утисак да су лексеме у дијалектима најчешће моносемичне, иако је познато да је у сваком природном идиому далеко више вишезначних него лексема које имају само једно значење. Различити су разлози због чега се лексикони локалних идиома код нас углавном тако представљају, а основни су недостатак грађе и недовољна лексикографска обученост оних који такве рјечнике састављају, па тако у резултату нису задовољени елементарни лексикографски принципи који се односе на 1) сакупљање материјала и 2) критичку процјену, односно обраду прикупљеног материјала.

Међутим, потребно је истаћи да је значај тих рјечника велики – јер је у њима фиксирана богата лексичка грађа из локалних народних говора. Без дијалекатских рјечника велики дио те грађе у великој мјери био би заборављен и заувјек изгубљен. Значај биљежења дијалекатске лексичке грађе и њено чување од заборава често се у литератури наглашава, а Г. Г. Мељниченко истиче да „потерять диалектные слова – это значит потерять для народа, истории его духовной и материальной культуры, его языка значительную часть того, что составляло содержание жизни миллионов людей в течение многих столетий” (Mejličenko 1985: 53).

Осим тога, усмена реализација језика не погодује детаљнијем биљежењу цјелокупне лексике која у неком народном говору функционише – због природе језика да се при његовој употреби испољава само оно што је неопходно у конкретном комуникативном чину, па читави лексички фондови могу остати недоступни уколико се не пронађу погодни начини њеног сакупљања. Због тога се препоручује израда тематских рјечника, односно биљежење и обрада лексике која репрезентује сегменте стварности везане за неку одређену област људског дјеловања у некој социјалној заједници. Притом је важно имати у виду околности у којима се језик остварује и тематику усмене ријечи која се по правилу односи на свакодневне животне прилике⁵. Сакупљање дијалекатске грађе за подребе тематскога рјечника јесте доказано исправан пут за веома исцрпну фиксацију лексике везане за одређену област људске дјелатности и уопште прилика у којима човјек живи, а коју у комуникацији користи један социјум⁶.

Дијалекатска лексика репрезентује податке на основу којих је могуће доносити закључке о погледима на изванјезичку стварност њених носилаца, као и податке о њиховом начину живота, историји, традицији, култури и др. Лексикографска обрада, која подразумијева првенствено презентацију семантике такве лексике, омогућава увид у репертоар тих података. Истовремено, тако се отварају могућности тумачења неједнаког испољавања језичке слике свијета на разним територијама функционисања јединственога језика, и могућности откривање узрока тога варирања.

3. Са једне стране посматрано – значењске структуре лексике која функционише у локалном идиому формирају једну дијалекатску језичку слику свијета, па су за истраживања те слике погодни тематски дијалекатски рјечници, а са друге стране, због природе лексикографске анализе да је вишеаспектна, па пружа податке и о формама реализације те слике – тако се истражују и језички процеси који се одвијају у томе идиому и који га уобличавају на специфичан начин, за шта су неопходна лексикографска истраживања у којима је значајно изражена и граматичност. Један од типова таквих дијалекатских рјечника јесте онај тип

5 Тумачећи односе између тематских и термилошких рјечника, Н. Богдановић истиче да је сваки термилошки рјечник нужно и тематски, али он није нужно и дијалекатски (Bogdanović 2011: 16), мада „у пракси наше дијалекатске лексикографије има радова типа „Терминологија [...] (коларска, пастирска, ткачка ...)“. Богдановић наглашава да „тематски речници, више него други, пружају могућност увида у културне аспекте живота једне регије“ те да је њихова сврха културолошка (И: 17). Ова врста дијалекатске лексикографије код нас је доста развијена, а Богдановић наводи и богат списак дијалекатских рјечника те врсте (Bogdanović 2011).

6 Говорећи о приликама у којима се налази српска, тачније „српскохрватска дијалекатска лексикографија“, Н. И. Толстој у сврху ефикаснијег истраживања предлаже тематску подјелу лексике, издвајајући основне *шеме*, као што су природа, привреда и занати, материјална култура, духовна култура, социјална култура, народна знања, а наглашава и то да даља класификација и хијерархизација *шема* увијек пружа још боље могућности за исцрпнији захват у постојећи лексички материјал (Tolstoj 1984: 186).

рјечника који се бави творбеним процесима и питањима мотивације, односно питањима обогаћивања дијалекатских лексичких подсистема⁷. Такви рјечници неопходни су и српској дијалекатској лексикографији, али и лексикологији – јер ће тако бити обезбијеђен материјал на основу којег ће она моћи тумачити мотивационе односе у дијалекатским лексичким подсистемама.

Истраживање лексике којом се репрезентује оно што је специфичан поглед на свијет носилаца неког локалног идиома пружиће низ података о условима живота припадника конкретне говорне колектива, обично у условима конкретне сеоске културе. У тим условима носиоци дијалекта формирају концепте о сегментима изванјезичке стварности за чију номинацију, при језичкој актуализацији, бирају обиљежја реалије која са њихове тачке гледишта имају значај у свакодневном животу. То је углавном неко својство које је одлучујуће за њихову заинтересованост за тај сегмент стварности. Тако се номинати за исте сегменте могу разликовати од идиома до идиома, све у оквиру истог језика, што доводи до извјесног вида територијалног раслојавања општег лексикона. Истовремено, то јесте начин обогаћивања синонимских низова у језику, у којем се свака појединачна лексичка јединица настоји изборити за мјесто које јој обезбјеђује супремацију.

Нпр. за концепт „гвоздена алатка насађена на држаљу, заоштрена с једне а тупа с друге стране, којом се копа тврда земља, ископава камење, корење и сл. при крчењу земљишта”⁸, према Речнику САНУ, посвједочено је низ номината на разним странама српске језичке територије: *џрнокој*, *џијук*, *будак*, *јамичак*, *кљуна*, *крамј*, *крамја*, *красна*, *кука*, *машклин*, *машкин*, *машљин*, *мошљин*, *објешелица*, *расница*, *цијун*, *чакља*⁹, а вјероватно је да тиме њихов број није исцрпљен. Истина, нису они подједнако распрострањени, нити су једнакога статуса у односу према стандардноме идиому, па неке од њих и Речник САНУ квалификује као покрајинизме, односно територијално маркиране лексеме (в. *јамичак*, *кљуна*, *красна*, *машклин*, *мошљин* и др.), а неке су позајмљенице (тур. *bidak*, нем. *Krampe*, мац. *czáklya* и др.) па их је са овога аспекта потребно сасвим другачије посматрати, јер је то питање преузимања и начина адаптације лексике страног поријекла.

7 У типологији дијалекатских рјечника, разврстаних према предмету проучавања, О. И. Блинова посебно мјесто издваја за тзв. мотивационе рјечнике, у истом реду са варијантним, рјечницима синонима, рјечницима антонима, те са тематским и идеографским рјечницима (Blinova i dr. 2010: 38). О мотивационим односима у лексикону као објекту лексикологије и развоју и стању мотивологије као правца у руској лингвистици, као и о начину израде и карактеристикама првог руског мотивационог дијалекатског рјечника „Мотивационный диалектный словарь: Говоры Среднего Приобья” (Томск 1982–1983. год.) исп. Блинова 2007.

8 У Речнику МС овако гласи опасна дефиниција именице *џрнокој*, а наведени су и синоними *будак* и *џијук*.

9 Истина, неке од ових лексема у Речнику САНУ још нису обрађене, али јесу поменуте као постојеће варијанте (лексичке, фонетске или творбене) већ обрађених (в. нпр. начин обраде турцизма *будак* у Речнику САНУ).

Ако се са лексикографског аспекта анализира наведена описна дефиниција именице *џрнокој*, каква је дата у Речнику МС, нема јој се шта замјерити с обзиром на то какво апроксимативно одређење је утврђено, с обзиром на примјере наведене при егземплификацији¹⁰, као и на данашње језичко осјећање просјечног говорника српског језика. Међутим, да се запазити како један од лексичких мотиватора (*џрн*) у тумачењу значења није ни поменут, иако је јасно препознатљив у унутрашњој форми ријечи. Вјероватно је да се данас та алатка не користи првенствено за ископавање трња при крчењу земљишта, него има и више других намјена, али би у мотивационим рјечнику податак да је мотивација у вези са именицом *џрн* морао бити експлициран. Осим тога, остали наведени номинати у описним рјечницима тумаче се употребом синонима, што сугерише да се подразумијева уопштавање значења и онда када су присутне очигледне варијације, односно када те варијације остају на нивоу разумијевања значења локалних говорника. Нпр. каже се у Речнику САНУ да *кљуна* јесте *врста њијука* (а видјели смо да је *њијук џрнокој* или *будак*), а *кука* је *будак*, *крамј*, *џрнокој*, па у Речнику МС стоји да је *чакља* исто што и *кљуна* или *кука*, али наведени примјери употребе доказују да разлике постоје, односно да мотивација за локалне номинације различите од општеупознатих имају оправдања¹¹.

Мотивација одређује успјешно функционисање јединице у процесу комуникације, њену уклопљеност у систем језика, а њено тумачење подразумијева и укључивање тумачења језичких процеса који се одвијају при стварању нових језичких облика¹². Основни дио мотивисане лексике одражава разне стране свакодневног живота и рада говорника, а основни принципи којим се руководе носиоци неког идиома при грађењу ријечи препознатљиви су у анализи унутрашње форме ријечи. Идентификација лексичких и структурних мотиватора у дијалекатском мотивационом рјечнику показала би које су везе деривата са већ постојећим јединицама у систему, као и то који творбени модел у таквој творби функционише. То би допринијело и разумијевању начина раслојавања језика јер се одређени принципи номинације у разним тематским групама лексике могу разликовати у локалним идиомима. Негдје номинација може бити по функцији реалије – исп. нпр. напријед наведене примјере

10 Исп. наведене примјере употребе: Од њих нико да би пограбио *џрнокој*, премда су ти у њих жилаве руке (Крањч. С., Речник МС). Откопава *џрнокојом* земљу (Андрић, Речник МС). Остале наведене јединице у описним рјечницима имају синонимске дефиниције, па анализу дефиниција ове врсте овдје није могуће спровести, али је према одабиру примјера употребе могуће закључити да се увијек ради о истој врсти алатке.

11 Исп. примјере употребе: У Црној Гори *кука* значи *чакља* или *кљуна* (с једне стране као узак *џрнокој* а с друге *кљун*) (НПосл. Вук, 199). *Кука* [...] [је] с једне стране као поузак *џрнокој*, а с друге као велики *кљун* [...] Овакијем се *кукама* по каменитијем мјестима највише копа и ради” (Вук, Рј.).

12 Некада се мотивациони ослонац наглашава и при конкретной реализацији лексеме, као нпр. у реализацији именице *красна* („крамп, будак, трнокоп”): *Красс-красс-красс, лају красне о ледину* (Хумо 1, 47) (Напомена: уколико није другачије наглашено, примјери употребе су из Речника САНУ.)

шрнокой и *јамичак*, а негдје по обиљежјима – исп. нпр. *кљуна* или *кука*. Када се врши номинација по функцији онда већ сама лексема показује какву намјену реалија има (*шрнокой* „служи за копање трња”, а *јамичак* „служи за копање јама”), а принцип номинације по особинама показује како се реалија издваја из реда сличних или реалија које су јој по нечему блиске (*кљуна* „има један дио који подсјећа на кљун” а *кука* је „једним дијелом закривљена, кукаста”). Степен спознатости реалије и остварена блискост номинатора са објектом именовања очигледно имају великог утицаја на избор модела за номинацију, односно на то који номинат ће бити формиран или које обиљежје ће бити активирано. У анализираним примјерима очигледно је да су номинати по обиљежјима, или по знацима разликовања, мање уопштени и да су као такви углавном локалног карактера, што се и препознаје при њиховој хијерархизацији у лексикографској обради у општедескриптивним рјечницима, када им се додјељује квалификатор покрајинизам.

Дијалекатска грађа представљена у рјечнику по неком од одабраних начина лексикографске анализе даје могућност сагледавања чињеница да носиоци дијалекта у процесу номинације користе разноврсне моделе стварања нових јединица у лексикону – избором из широке лепезе могућности које пружа творба ријечи, као и бирањем метафоричких и метонимијских модела преноса значења разних типова. Сваки од њих омогућава богаћење лексикона, али може бити и један од узрока његовог територијалног раслојавања – јер се у различитим локалним народним говорима ти модели разноврсно реализују. Нпр. у говору Срба југозападне Босне могу се уочити разлике у лексикону на нивоу локалних говора због различитог избора лексичког мотиватора за исту реалију па се „ђубровник, лопатица на коју се згрће ђубре” негдје именује са *буњишћара*¹³, а у говору становника села која су ближе сусједним икавцима преовлађује назив *сметљикача*. Уочљиво је да су и један и други номинат покрајинизми, јер их је на нивоу општега језика потиснуо *ђубровник*, на исти начин као што су лексички мотиватори *буњишће* и *сметље* (фонетски дијалектизам на овоме простору) потиснути номинатом *ђубре*. Са статусом покрајинизма је и лексема *буњишћарка*, забиљежена на истоку српске језичке територије, у Сврљигу, чија унутрашња форма показује да је ту разлика у томе што је искоришћен други структурни мотиватор¹⁴.

И на сасвим уском језичком простору, између сасвим блиских локалних говора, могућа су различита уопштавања начина формирања лексичких јединица – због различитог избора мотивационог модела. Нпр. на подручју југозападне Босне, у говору становника појединих села у доњем Ливањском пољу удатим женама се дају надимци према роду одакле су, па се каже *Вујуша* (из Вујића), *Тодуша* (из Тодића), *Гавруша*

13 Из овога краја јесте и примјер употребе наведен у Речнику САНУ: Помети све на *буњишћару* па проспи за кућу (Бос. Грахово, Билб. 2).

14 Примјер употребе у Речнику САНУ: Дај ми ту *буњишћарку* иза куће да избацим буњиште (Сврљиг, Вас.).

(из Гаврића), *Пајчуша* (од Пајчина), *Шуњукуша* (из Шуњка), *Покрајчуша* (од Покрајаца) итд. – што значи да је сема поријекла садржана у структурном мотиватору *-уша*, док се у неким другим селима жене супруге именују према имену мужа активирањем структурног форманта *-овка*, у којем је садржана сема припадања некоме – па се каже *Јојиновка* (Јојина жена), *Дамјановка* (Дамјанова жена), затим *Весиновка*, *Радешовка*, *Ђукиновка*, *Јовешовка* итд. У оба случаја структурни мотиватор преноси се по аналогiji, и диференцијална је црта на локалном нивоу, јер је избор дијалекатских мотивационих модела условљен на различите начине.

4. Може се закључити да се питање мотивисаности, односно потреба утврђивања мотивационих ослонаца за стварање нових лексема у оквиру локалних идиома намеће као један од основних предмета истраживања када су дијалекатски лексички подсистеми у питању. То значајно обиљежава начин формирања лексикона и јавља се као узрок територијалног раслојавања. Због тога је у плановима развоја дијалекатске лексикографије и дијалекатске лексикологије потребно, поред осталог, планирати и израду мотивационих рјечника. У томе послу били би спојени аспекти посматрања који се односе на репертоар модела за грађење нових ријечи, као и избор и начин функционисања одабраних модела грађења нових лексичких јединица. На другој страни, израда тематских дијалекатских рјечника код нас јесте у замаху, али се и даље намеће као један од приоритетних задатака дијалекатске лексикографије, због специфичног начина сакупљања грађе којим се обезбјеђује темељитији приступ појединим дијеловима лексичких подсистема.

Литература:

- Vlinova 2007: О. И. Блинова, *Мотивологија и ње аспекти*, Издање Томског универзитета, Томск.
- Vlinova и др. 2010: О. И. Блинова, О. И. Гордеева, Л. Г. Гынгазова, *Практикум по руској дијалектологији*, Издање Томског универзитета, Томск.
- Bogdanović 2011: Н. Богдановић, *Тематски и(ли) терминолошки дијалекатски речник*, Годишњак за српски језик и књижевност XXIV/11, Филозофски факултет, Универзитет у Нишу, Ниш, 15–25.
- Grinev-Grinevič 2009: Сергей Викторович Гринев-Гриневић, *Введение в терминологию: Как просто и легко составить словарь: Учебное пособие*, Книжный дом „Либроком“, Москва.
- Meljničenko 1985: Г. Г. Мельниченко, *Хрестоматия по русской диалектологии*, Просвещение, Москва.
- Otašević 2014: Ђ. Оташевић, *Типологија речника српског језика I (теоријски оквир)*, Наш језик XLV/1-2, Институт за српски језик САНУ, Београд, стр. 29–48.
- Rečnik MS: *Речник српскохрватског књижевног језика*, (Матица хрватска) – Матица српска, Нови Сад, 1967–1976.

Rečnik SANU: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, САНУ – Институт за српскохрватски језик САНУ, Београд 1959. и даље., Београд 1959-

Rečnik SJ: *Речник српскога језика*, Матица српска, Нови Сад, 2007.

Tolstoj 1984: Н. И. Толстој, *Српскохрватска дијалекатска лексикографија у лингвогеографској перспективи*, Лексикографија и лексикологија, Зборник радова, Нови Сад – Београд.

Nikola I. Ramić

THE POSITION OF THEMATIC AND MOTIVATIONAL DICTIONARIES IN DIALECTAL LEXICOGRAPHY

Summary

The paper elaborates on the need to approach the creation of dialectal dictionaries of local folk varieties in Serbian dialectal lexicography. The justified production of diverse specialized dictionaries, even motivational ones, is confirmed by the example of thematic dictionaries, which proved most appropriate for the exhaustive collection of dialectal corpora. Lexicographic analysis in dialectal dictionaries is approached from different perspectives, hence the majority of dictionaries is devised in such a way that it provides a dialectal linguistic image of the world by presenting the semantics of analyzed lexemes, while motivational dictionaries likewise present the data on the forms of realizations of that very image – by investigating linguistic processes occurring in that particular idiom and shaping it in a specific manner.

Key words: dialect, lexeme, dictionary, thematic dictionary, motivational dictionary

Примљен: 25. септембар 2018. године
Прихваћен: 17. новембра 2018. године